

DUPKA GYÖRGY

'56 KÁRPÁTALJÁN:

PÁRTFELADATOT „VAKON TELJESÍTŐ” ÉS „ELHAJLÓ” ÍRÁSTUDÓK

Míg Magyarországon az írók döntő többsége az osztálymentes, egységes magyar nemzetért vívott szellemi csatát, és a forradalom generátora volt, ettől eltérően a kárpátaljai magyar írók, lapszerkesztők egy részét (**Balla László, Lusztig Károly, Sándor László** és mások) arra kényszerítették, hogy vegyenek részt a magyar szabadságharc eltiprásával kapcsolatos dokumentumok, felhívások előkészületeiben illetve „fentről” kapott pártfeladatokat teljesítsenek.

Azonban voltak olyan szellemi lázadók is, akik úgynevezett „szovjetellenes röplapverseket” is merészkedtek írni, és azokat környezetükben elszántan terjesztették. Ma már a levéltári kutatásokból tudjuk, hogy a szovjetellenes plakátok, röplapok, jelmondatok, felhívások, rímbe szedett strófák stb. egy részét a KGB ügynökei szigorúan „begyűjtötték”, és a nyomozás során egyeseket „letartóztattak”, viszont mások kiletét nem sikerült felfedni, felkutatni. Ezek közé tartozott például az ungvári ügyvéd, **Bártfay István** költő, akinek első versei még a két világháború között a Losoncon kiadott *A Mi lapunk* c. cserkészlapban jelentek meg.

Kik is voltak a „pártfeladatokat vakon” teljesítő írók? Mint az eddigi kutatásainkból ismeretes, **Kádár János** 1956. november 1-je és 4-e között –Moszkvából jövet – Ókemencén, a megyei pártbizottság nyaralójában tartózkodott. Ebben az épületben fogalmazták meg szolnoki rádióbeszédét és a szovjet hadsereg felhívását a magyar néphez és más plakát szövegeket is, mégpedig orosz nyelven, amit aztán magyar nyelvre fordítottak le.

A magyar néphez intézett szovjet hadsereg felhívása orosz nyelven, eredetiben is olvasható a lábjegyzetben jelzett forrásgyűjteményben. A szerkesztők jelzik, hogy a szöveget „magyarból oroszra fordították”,²¹ majd – a Kreml pártveztőinek szerkesztésében, jóváhagyásával – újra magyarra fordították vissza.

A szövegek stilizálásába, szerkesztésébe bevonták a kárpátaljai írástudókat is. Lusztig Károly² író, újságíró, aki abban az időben a *Vörös Zászló* c. beregvidéki pártlap szerkesztője volt, visszemlékezése szerint élete végéig nem felejtette el a november 3-4. közti napot. A pártbizottság beren-

delte Ungvárra, utasítást kapott **Nyikolaj Podgornij** KB-tagtól, kezébe nyomtak néhány oldalnyi orosz szöveget, hogy azonnal fordítsa le. Az egyik a szovjet hadsereg felhívása a magyar néphez, a másik a Magyar Forradalmi Munkás-Parasztkormány felhívása a magyar néphez elnevezésű dokumentum volt. Mint írja, a lefordított szövegeket bediktálta a szedőnek, aztán kiadták korrigálni a levonatokat.

Ebbe a munkába az alkotóértelmiség prominens vezetőjét, Balla László³ író, főszerkesztőt is bevonták, aki Kádár szolnoki beszédének Luszti Károly által lefordított szövegét szerkesztette.

Barzsó Tibor⁴ műfordító mindezt megerősíti, hiszen ebben az időben az ungvári újságnyomdában dolgozott, még pirkadás előtt ki kellett szedniük és nyomtatniuk az elkészített szövegeket.

A kárpátaljai írók által lefordított, megszerkesztett két szöveget azonban nem Szolnokról, hanem Ungvárról sugározták, méghozzá a Kárpátaljai Területi Rádió magyar nyelvű adásában.

Szövegét **Sándor László**, újságíró, műfordító, mesegyűjtő, a rádió egyik akkori szerkesztője olvasta mikrofonba. Erről a halála évében készített, később 2009-ben kiadott emlékiratának részlete tesz tanúságot⁵. Sándor László azt állítja, hogy az ungvári rádión kívül „a szolnoki adóállomás is sugározta a kormánynyilatkozatot, és a későbbiek során híreket kaptam a határon túlról, elsősorban Salgótarján, Ózd és Diósgyőr környékéről, hogy nagy tömegek hallgatták a két rádió adását...”

Botlik József úgy tudja, hogy a két szöveget csakis Ungvárról sugározták: „... a két kiáltvány nem a Tisza-parti városból hangzott el először, mint azt a marxista történetírás és a pártideológia évtizedeken keresztül hivatalosan hangoztatta, hanem Ungvárról, ahol a Kárpátaljai Területi Rádió Magyar Adásának a hullámhosszát ideiglenesen áttették a szolnoki rádióállomására. A magyar adást ekkor az Ungvár közelében, az Ungi síkon fekvő Rát és Kereknye községek határában álló hatalmas adótoronyra vitték át, amely a moszkvai rádió Nyugat-Európába irányuló, propaganda jellegű angol, francia, német stb. nyelvű külföldi adásait erősítette fel. Így azt jól lehetett venni, és hallani az Ungvártól távoli magyarországi tájakon is. A hatalmas adótoronyt a környék magyarsága egyszerűen csak „zavaró”-nak nevezte, mert úgy tudták, hogy az adóból a müncheni Szabad Európa Rádió adását is zavarták.”⁶

Az SZKP Központi Bizottsága 1956. december 14-i ülésének egyik határozata (64. számú jegyzőkönyv) a szovjet Déli Hadseregcsoport parancsnokának a kérésére a legmegbízhatóbb kárpátaljai magyar kommunisták közül „40-50

felelős pártfunkcionáriust” katonai egyenruhában, tiszti rendfokozattal két-három hónapos időtartamra Magyarországra vezényelt. Feladatuk az volt, hogy „fordítóként, tolmácsként” vegyenek részt „a rendcsinálásban, a gazdasági, kulturális és politikai élet megszervezésében”. Néhányan az 1990-es évek közepén is vezető párt-, illetve állami tisztséget töltöttek be Kárpátalján. Néhány személy közülük: **Vladimír Mihály**, az ungvári *Kárpáti Igaz Szó* című magyar nyelvű kárpátaljai területi (megyei) napilap főszerkesztő-helyettese; **Nemes János**, a lap rovatvezetője; **Barzsó Tibor** az ungvári Kárpáti Kiadó magyar osztályának főszerkesztője; **Szalai Borbála**, az ungvári tankönyvkiadó akkori szerkesztője, később gyermekversek ismert költője. **Veress Gábor**, a beregszászi járási pártbizottság első titkára, aki az 1970-es években még hajdani iskolatársai előtt sem volt hajlandó megszólalni magyarul, csak oroszul beszélt, 1991 után a Kárpátaljai Állami Közigazgatás szerve nemzetiségi ügyekkel foglalkozó osztályának a vezetője volt. Közülük Vladimir Mihállal erről a küldetésről többször szót váltottunk, büszkén mesélte, **Illyés Gyula** magyar költőnél is gyakran vendégeskedett. Az elmondottakat egy fényképpel is tudta igazolni, ahol együtt fotózták le őket.

„Magyarországon lezajlott egy tragédia, és itt szép csöndesen, nyugodtan folydogál a munka” – állítja Balla László visszaemlékezésében.

Ezek szerint a kommunista diktatúra által vérbefojtott forradalom híreire sok-sok moszkovita fellélegzett, kommunista jövőjük érdekében bizakodással végezték a párt által rájuk bízott munkájukat az ideológiai front területén, vállalták a küzdelmet a burzsoá nacionalizmus irodalomban megnyilvánuló állítólagos jelenségeivel szemben, írásaikban ostromozták a más-ként gondolkodókat, elítélték felforgató tevékenységüket.

Az ortodox kommunista szellemiségű íróinkat leszámítva, a kárpátaljai magyarság – levéltárakból előkerült dokumentumokkal is igazolhatóan – kezdettől jól érzékelhető rokonszenvvel kísérte figyelemmel az 1956-os magyarországi forradalmat és szabadságharcot.

Az ungvári, gálócsi, mezőkaszonyi, nagyszőlősi politizáló fiatalok csoportjai szovjetellenes röplapokat, magyar szabadságharcot éltető plakátokat terjesztettek.

A gálócsi fegyvert rejtegető fiatalok mellett kiálló gálócsi **Gecse Endre**⁷ református lelkészt a KGB ungvári pincéjében kihallgatás közben agyonverték. A többieket többéves börtönbüntetésre ítélték. Köztük a feketeardói **Varga János** 17 évesen 5 évet kapott. A Mordvin földön raboskodó fiatalember édesanyjának a következőkről panaszkodott hazaküldött verses levelében: „*Meguntam, meguntam / Börtön kvártélyát, Három krumplicskával / a büdös létyóját...*”⁸

Kutatásaim során azóta számos lágervers került elő, egyeseknek a szerzője is ismertté vált (Antal Sándor, Ágoston Béla, Balog Sándor, Bendász István, Berta Károly, Bakura Sándor, Fedák László, Gaál Sándor, Holozsi Károly, Horváth Simon, Nagy Jenő, Tar Géza, Vadnay András, Zimányi József), akiknek nagytöbbsége internált és Gulág-rab, egyesek fejben írták költeményeiket.⁹ A lábjegyzetben hivatkozott gyűjteményben közzétett dokumentumértékű szövegek a Kárpátaljáról internált vagy koncepciós per folyamán elítélt és kényszermunkára hurcolt magyar rabságban töltött életét, szenvedéseit, kínzásait, vagyis a retorziókat örökítik meg. Szerzői között szinte minden társadalmi réteg képviseltetve van. A tőlük begyűjtött lágérírások minden egyes csiszolatlan mondata őrzi a megmaradás hitét. Az érzelmileg telített sorokból, szavakból tengernyi szenvedés olvasható ki. E szenvedésre épült az Istenhez fohászodók hite, az Isten, a Család és a Hazaszereget, illetve a szülőföld iránti vágyakozás hite. Ez táplálja ma a mi hitünket is, erőt ad nekünk a fennmaradáshoz, magyarságunk fel nem adásához.

A felsoroltak közül a letehetségesebb, legbátrabb hangú írástudónak tartom **Bártfay István** (1902-1990) agyonhallgatott költőt, akinek kötetnyi kézirata a teljes feledésből nemrég került elő. Az írásokat féltett kincs-ként lánya, **Bánátiné Bártfay Éva** őrizte meg. Tőle tudtam meg, hogy apja a hetvenes-nyolcvanas években írásaival felkereste Balla László főszerkesztőt is, aki verseinek publikálását a *Kárpáti Igaz Szóban* kategorikusan megtagadta, pedig a civil életben jól ismerték egymást.

A szovjet hatalom a szókimondása által is üldözött ungvári ügyvédet mellőzte. Számos kéziratban maradt versében (*Kelemen üzen, Még egy zsol-tár, Coda*) emléket állít az 1944-1947 között ártatlanul ellhurcolt, sírig alázott kárpátaljai magyaroknak, illetve azoknak az internált édesapáknak, akik már a távoli idegen földben, jeltelen sírokban nyugszanak.

Megrázó verset ír (*Halotti beszéd, Avar*) az Gulág-rabként, halálos betegten hazatért édes testvérbátyjához, Bártfay Kálmánhoz, akit nagyszülősi plébánosként tartóztattak le, majd 25 évre ítélték el, melyet az Irkutszki terület Csuksa nevű javító-nevelő munkatáborban kellett letöltenie. A családi iratok között található olyan levél is, amely 1954. december 26-ai keltezésű. Hruscsovnak címezte a 69 éves idős és beteg testvére szabadulása érdekében.

Bátor hangvételű *Paródia* című költeményében elszántan ostorozza a népeket megtizedelő és rabságban tartó kommunista rezsimet, kiszolgálóit, egyben megjósolta bukását is.

A kegyetlenül levert szabadságharcot 1956-ban a *Bújdosó ének* c. versében síratja el. A „*kuruc dallam tárogatóra*” írt harmadik versszaka így hangzik: „*Budapest. Síri csend. Maléter menetel / Mártírom sereggel, Rongyá lőtt szívekkel / megáll az Úr előtt.*”¹⁰ A később megfogalmazott *Apokalipszis* ímű versében is emléket állít a rendszer által eltiport hősöknek, az öldöklés helyett a békének.

A fentebb leírtakhoz annyit fűznék, hogy az utolsó fél évszázad magyar irodalomtörténetének megértéséhez és megírásához nélkülözhetetlen a szovjet levéltárakban lappangó NKVD-források ismerete is, amely sajátos megvilágításba helyezi az irodalom és írók, a politikai hatalom és politikusok bonyolult viszonyát. Véleményem szerint ez a korszak vízválasztó volt a magyar írók és más művészeti ágak alkotói részére is. Élesen kialakította a kultúra kétarcúságát, az ortodox kommunista és a reform-írók csoportját, az utóbbiak később az ellenzékinek számított pártonkívüliekkel egyesültek és a rendszerváltásig a pártos irodalom ellen, az alkotó szabadságért, a minőségi irodalomért küzdöttek közösen, majd nyertek csatát.

Alább válogatást közlünk a birtokunkban lévő Bártfay-kéziratból.

Bártfay István versei

Kelemen üzen

*Fagyot repesztő rémes reggelen
Istenhez tévedt Técső Kelemen.
Transzport nélkül, egyedül érkezett,
Meghalt és némán le jelentkezett.*

*Tumántakarta Ural-táj fölött
A nap nem állt meg, hogy elköltözött, –
Szomszéd barakkba került Kelemen,
Feküdtek itt is éppen elegen,*

*Létszám - párezer - állandó maradt.
Halott barakk fölött a madarak,
Hollók virrasztanak egyre többen,
A falka éhes károgással röppen*

*Ha zár sikolt s több lett egy-kettővel
 Ki tavaszt vár omladozó röggel
 Hogy elborítsa, ki nem eleven.
 Így vár tavaszt néhány száz Kelemen.*

*Vár. Üzen. Fekete nagy szemével
 Rádióz minden istenáldott éjjel
 Tisza felé, hol otthona vagyon,
 Hol várják még, hazavárják nagyon,*

*A fiút, ki új életet jelent,
 Ki felrúgja az átkozott jelent,
 Jövőt csíhol majd az éjszakából,
 Ha megjön az internáló tábor...*

*Bölcsőben olykor felsír a gyerek,
 Anyja, szegény, hitetlenül remeg,
 Széruń az eb vonítva felsajog,
 S hidegen néznek le a csillagok.*

Nagybocskó, 1946. VIII. 28.

Még egy zsoltár

1947. ...mikor elolvadt a nagy hó,
 A határos mezőn néhány lelőtt ember feküdt.
 Hátizsákosan, fejfelé dél felé.

*Kuvik sivír. Sikolt a szél.
 Mindenki fél, aki még él.
 Aszik a csont. Apad az ér.
 Szörnyű az éj. Nem víz a vér...*

*Minek a szó, ha nem szabad?
 Minek a dal, ha felfakad?
 Mit ér a csók, mely elmarad?
 Milyen a szív, ha beszakad?*

*Sátán a gazdám. Én a rab.
Ő még a télben is arat.
Menekülnék, de nem szabad, -
meglövik, aki elszalad.*

*Gördül a gálya. Ri a rab.
Skarlát itt minden, pára, hab.
Evező roppan. Megszakad.
Nekiünk meghalni nem szabad.*

*Ez az éj így marad talán.
Rekedt szavunk az ég falán
megtörik. Mindég visszaszáll.
Isten veled, édes hazám.*

Coda

*Aknazápor szakadt le ránk,
Meghaltak mind az almafák.
Perzselő nap tűz a tanyán, -
Ne menj még el, édesapám*

*Kilencven év... De várni kell,
Az ember majdcsak megpihen.
Cudar idő... mindenki vár, -
Ne menj még el, Édesapám!*

*Szenvedni fáj. Szeretni jó.
Óceánba fut a hajó...
Búcsúzni kén, apad a láng...
Hajóra száll Édesapánk.*

*Itt a határ, ott a határ,-
Fut a hajó, szakad az ár.
Megáld engem fáradt kezed,-
Megcsókolnám, de nem lehet.*

Odessza-Kiev, 1947.VIII.20.

Paródia

*Nyeszokrusimaja, zabálj, ha van kaja
Hanem utána nyald meg jól a szád,
Az a bokszfizurás egy véres bezpekás,
Tyurmába nyom, mert loptad a gubát.*

*Nyeszokrusimaja, – kopasznak nincs haja,
Kopasz a bálvány és pucér a nép,
Láger vagy ocseregy egészen egyre megy,
Rabszolganépnek hű barát a gép.*

*Nyeszokrusimaja, munkásnak van baja,
Dalok honában hallgat mint a hal,
Vitézlő proletár, húz mint egy dromedár,
Mienk a könny, Szibériánk a dal.*

*Nyeszokrusimaja, poloskák bősza raja,
Himpellér horda, hordd el már magad,
A népnek enni kell, tinéktek menni kell,
Davaj világnak hamva sem marad.*

*Nyeszokrusimaja, elvtársnak lesz baja,
Tengernyi vérért megfizetni kell,
Jön még egy új világ, reszkess te mákvirág:
Bilincs lehull, a nép már énekel!!*

Bujdosó ének

Kuruc dallam tárogatóra

*Budapest így dalol:
Leszállt az én napom.
Romlandó világért,
Drága szabadságért
Tettem hív vallomást.*

*Budapest: véres vád.
Kalmárhad, nagy világ,
Vériünk hogyha csordult,
Arcotok elfordult
Látván az áldomást.*

*Budapest. Síri csend.
Maléter menetel
Mártírom sereggel,
Rongyá lőtt szívekkel
Megáll az Úr előtt.*

1956.

Apokalipszis

*Keleten kicsattant a föld.
Ásít az irdatlan messzeség.
Nyugaton óriás kereszt van.
Düböngő mítoszi masinán
véres koporsóban a halott Ember van.
Végeláthatatlan háborgó menet.
Keresem, ki sir az Emberért,
az ismeretlenért.
Kinyit koporsó, koszorútlan,
félelmetesen kopár ravatal.
Egyre villan a vulkáni torok,
Micsoda csatornák!
A láva fullaszt. Dübörög a gép,
remeg a föld, ha rádobbán a nép.
Fantasztikusan véres a koporsó,
fantasztikusan sápadt az Ember.
Háborog egyre az Anyag,
Kórusban ordít a Fizika.
Az Ember él... mégis temetni megy
a háborgó menet!
A hangomat se hallom:
Megálljatok! Meg-áll-ja-tok!!*

*De zakatol a gép.
 Ordít káromló kábulat.
 Bömböl bábeli bódulat.
 Számol kegyetlen Matematika
 és dübörög a gép,
 és háborog a nép.
 Az Ember mosolya szép,
 A szeme kék,
 Arca szélén könny folyik szét
 és kibírhatatlanul hallgat az Ég...*

*Megálljatok! Meg-áll-ja-tok!!
 Ahol köny van, léleknek lenni kell,
 Matéria malmán a kin, a kin szakad,
 de Ember él, – temetni nem szabad!!
 De gázol a gép,
 gaz, ki elébe lép,
 megrogyan tébolyult erővel,
 rivall kürtszó süket fülekbe fut,
 nem torpan meg az óriás Robot,
 nem hatom meg a temetni menőket,
 lélek temetőket.
 Omlanak tornyok, templomok,
 csonkán csorbulnak a romok,
 kórusban tombol millió torok,
 összenőtt hydra, rettentő Robot,
 Megy a menet, s a meghurcolt Halott...*

*Merre van Ő, hogy példával tanítson?
 Merre jár, - hogy lábakat megmosson,
 Mért hallgat?... vagy adópénzt mutasson,
 Halottat támasszon, Lázárt megsirasson,
 Konok kis kocsmahőst térdelni tanítson,
 Sok kastélytüzeket áldással csitítson...
 Mért pusztul pernyévé a nagy égi Vetés,
 Mert ez az Ember-temetés?
 Mért vonaglik égig vörös pernyezászló,
 Hova lett a láng a homlokok felett??*

Megy csak megy, vonul a végzetes menet.
 Omlik kéneső. Omlik vízözön.
 Reverenda roppan hernyótalp alatt.
 A Mester porba köp, csinál kevés sarat,
 Vakok szemét keni, süketek fülét,
 nyelvek fulánkját, betegek szívét,
 Tőke-téboly tűnjön, Ember szentesüljön,
 a kard kettétörjön,
 többet már ne öljön,
 a tetemrehívás csokra szelédüljön,
 a pokoltárna is Szeretetet szüljön,
 az Adventi-téren Glória csendüljön,
 szirénasikoltás imáig csituljon,
 harmat harmatozzon,
 Egy akol, egy Pásztor ...
 Békességes Béke legyen a világon. Ámen.

1951–1959.

Halotti beszéd

Kálmán emlékének*

Mi lesz az, ha minden cafrang leszakad?
 Póz, méz-máz lemállik, s elterülsz árván
 mint elejtett pille, hullasárgán.
 Kihalt lesz a ház... Mondd meg, mi marad?

Az élet tovább, hej, miből fakad,
 ha tested meztelen cserépként hull a porba:
 selejtes brakk, elomlott lombik-konyha...
 Marad-é parázs a hamu alatt?

Nem herdáltad el a talentumot?
 – Fényt, a mécses, a szövétneket,
 mely egyszer Messziről érkezett
 hogy láthatatlanul csak nevét tudod, –

*parányi szikra, mely Tőle fakadt,
élő rezdülése örök Végtelennek,
strázsája mostohán bűnös életemnek,-
nem marad élet a hamu alatt:*

*sebtén indul, miként a gondolat,
parabolákon túl, hol Úr a végtelen,
kémiákon túli törvényt látva szüntelen.
Kigyult a szemafor; – szabad. A por; – marad.*

Ungvár, 1964. VI. 22 – szeptember 21.

*Bártfay Kálmán Gulágot megjárt nagyszülősi plébnos, a szerző testvére

Avar

*Semmi, semmi. Csak hársról leszakadt levélke.
Megszűnt lenni. Kiterítem szépen a tenyérbe,
Az élő ravatalra. Ugyan ki tudja,
milyen volt szegénynek életútja?
Nézd, nézd, itt, itt ezek az erecskék
tegnap még az életet éljenezték, keresték,
csordogált bennük az életnek vére, –
ki hitte volna, hogy leállanak estére
és sárgán, elhagyottan, és kopottan, és halottan
nesztelen az én ölembé pottyán,
hogy fel-felvillanó gondolattá szülessen
ritmikus zsoldárszóval eltemessem,
s azoknak, kik titkokat keresnek
avar fölé magadat tárjam ki keresztnek
arcomba marva: Urna-Por-Semmi.*

Édes jó Istenem: Miért fáj avarnak lenni?

Ungvár, 1964. december 22 este 8 óra 30 perc.

Éppen féléve, hogy elment Kálmán.

Behordtuk a termést

(Curriculum vitae – Rövid életrajz)

*Ilyenkor már a köd barangol
mostohán az őszi tarlón.
Néhány csodás
elkésett gondolatnak
az ember már csak vermet ás.*

*Szebben akartuk. Máskép!
Porráégett a szándék,
így alakult szomorúra
nyár derekán a patinás,
a pacstírtás partitúra.*

*Sulyos, sáros két keréknyom,
Két seb mögöttünk a tarlón,
ami marad.
Amíg a szekér halad:
két keréknyom, kettő marad,
találkozik a Végtelenben!*

Ungvár, 1972. január

JEGYZETEK:

¹ РГАНИ. (Orosz Állami Újkori Történelem Levéltára), Ф. 81. Оп. 1. Д. 273. Л. 216-217. – In: Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР. 118-119. old.

² Lusztig Károly visszaemlékezése. – In: Dupka György- Horváth Sándor: '56 és Kárpátalja hatásvizsgálat hivatalos íratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2006. 65-67. old.

³ Balla László: Szegény ember vízzel főz. Életem: a Kárpáti Igaz Szó. Visszaemlékezések. 1947-1987. PoliPrint, Ungvár, 2002. 103-105. old.

⁴ Dupka György–Horváth Sándor: '56 és Kárpátalja hatásvizsgálat hivatalos íratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2006. 79. old.

⁵ Sándor László: Három ország polgára voltam. Egy évszázadnyi élet emlékei, 1909-1993. Madách-Posonium, 2009. 126-128. old.

⁶ Botlik József: A szabadságharc eltiprását Kárpátaljáról vezényelték (Magyar fiatalok gulágra hurcolása – ötvenhatos tevékenységük miatt) – In: Valóság, 2008. december LI. Évfolyam, 12. szám.: <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=811&lap=0>

⁷ Lásd bővebben: Jó pásztor volt. Gecse Endre kárpátaljai mártír tiszteletes emlékkönyve. Felelős szerkesztő: Gortvay Erzsébet. Intermix Kiadó, 2003.

⁸ Lásd bővebben: Dupka György–Horváth Sándor: '56 és Kárpátalja hatásvizsgálat hivatalos iratok, vallomások tükrében. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2006.

⁹ „Uram... Segíts haza minket...!” Lägerírások: versek, fohászok, levelek, naplórészletek a sztálini légerekből (1944-1959) a „malenkij robot” 70. Évfordulójára. Dupka György közreadásában. Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 2014.

¹⁰ Bártfay István (Eperjes, 1902. okt. 11. – Ungvár, 1990.) kéziratban maradt verseit lánya, az ungvári Bánátné Bártfay Éva őrizte meg az utókornak és adta át kiadónknak. Kézirat, Tarlón maradt kalász. 178 oldal.

